

Granice w krajobrazie – bariera czy atrakcja turystyczna?

Boundaries within a landscape – a barrier or an attraction for tourism?

Sylwia Kulczyk

Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Zakład Geografii Turyzmu i Rekreacji
e-mail: skulczyk@uw.edu.pl

Abstract: Crossing of boundaries is an integral part of any tourism activity. The boundaries themselves could be very different; from administrative, through various landscape boundaries, up to psychological and physical limits. Boundaries are substantial elements of every landscape. In tourism they act as barriers but also as attractions. They attract visitors primarily by their visual features, but other senses are also involved in process of perception of boundaries. The classifications of boundaries for the purpose of tourism research and management have been proposed. Such factors as distinctness, time changes and an actual meaning of a boundary were taken into account. Boundaries function in touristic system in various ways. Several functional types of boundaries, depending on boundary attractiveness, accessibility and permeability, have been described.

Słowa kluczowe: turystyka, krajobraz, granica

Key words: tourism, landscape, boundary

Wprowadzenie

Turystyka niejako z definicji wiąże się z przekraczaniem granic. Najczęściej ma się tu na myśli granice administracyjne czy też granice między obszarami odmiennymi pod względem przyrodniczym. Nie bez znaczenia jest też przekraczanie własnych ograniczeń psychicznych czy fizycznych (Kulczyk, Lewandowski 2007). Szeroko rozumiane granice są oczywiście barierą dla penetracji kolejnych obszarów, jednocześnie jednak mogą stanowić atrakcję, magnes aktywności turystycznej.

Turystyka, a zwłaszcza te jej formy, które związane są z przemieszczaniem się i poznawaniem otoczenia, zakłada istnienie bezpośrednich związków między turystą a krajobrazem, a tym samym również poszczególnymi elementami mozaiki krajobrazowej. Na tę ostatnią składają się elementy powierzchniowe, liniowe i punktowe. Do obiektów liniowych należą granice, wyznaczające zasięg jednostek przestrzennych o różnym charakterze. Omawianą grupę obiektów charakteryzuje duża

różnorodność, o czym świadczą liczne znane z literatury klasyfikacje granic (Widacki 1981, Forman 1995, Kulczyk 2005).

Przyjmując za Fariną i Belgranem (2004), że krajobraz nie jest konstrukcją obiektywną, ale zespołem struktur i procesów rzeczywistych, jak również subiektywnych, zasadnym staje się pytanie o czynniki powodujące atrakcyjność krajobrazu z punktu widzenia potrzeb i preferencji turystów (Kowalczyk, Kulczyk 2008). Niniejszy artykuł jest próbą przedyskutowania tej kwestii w odniesieniu do jednego tylko czynnika mozaiki krajobrazowej – granic.

Granice jako atrakcja turystyczna

Dla turysty jako użytkownika krajobrazu największe znaczenie wydaje się mieć wyrazistość (dostrzegalność) granicy. Wyrazistość określa jednocześnie rozmiary granicy, która może być traktowana jako atrakcja turystyczna. W naukach krajobrazowych granice można wyznaczać i analizować w dowolnej skali, dowolna może być również szerokość tych obiektów, o ile tylko sama granica nie jest szersza niż rozdzielane jednostki. (Widacki 1981). W geografii turystyki synonimem szerokich stref granicznych są „obszary peryferyjne”. Nie jest to pojęcie do końca jednoznaczne; peryferyjność można pojmować tak w kategoriach przestrzennych jak i jako dystans społeczno-ekonomiczny. Teoria peryferii, zaproponowana przez Christallera (1964) jest nadal chętnie wykorzystywana w dyskusji naukowej i pracach aplikacyjnych (Cacomo 2007, Müller, Jansson 2007). Tak rozumiana granica nie jest jednak postrzegana jako pojedynczy obiekt przez turystę, który przebywa wewnątrz niej, zarówno ze względu na swoje rozmiary, jak i wewnętrzną niejednorodność.

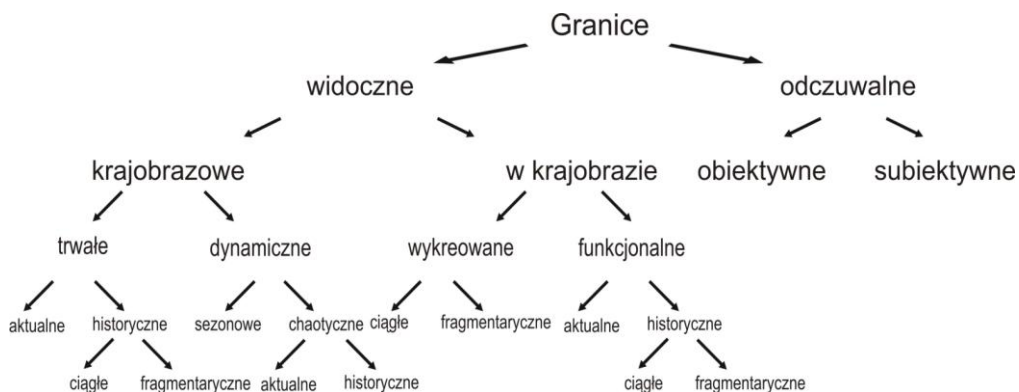
Wyrazistość granicy postrzeganej przez turystę jako atrakcja nie musi być jej integralną cechą. Jak dowodzi MacCannel (2002), znaczącą częścią składową atrakcji turystycznej jest informacja na jej temat, np. w formie tablic lub innych oznaczeń w terenie.

Pojęcia „wyrazistość” nie można utożsamiać z widocznością. Ta ostatnia cecha jest wprawdzie kluczowa, bo na wzrok przypada 75% percepcji człowieka (Krzymowska – Kostrowicka 1997), ale granice mogą być też postrzegane pozostałymi zmysłami. Tak więc niewidoczna, ale wyczuwalna granica masy chłodnego powietrza, zalegającego w obniżeniu terenu, zostanie przez turystę dostrzeżona. Jednocześnie pewne istotne z punktu widzenia funkcjonowania systemu krajobrazowego granice, które nie są ani widoczne, ani nie mogą być dostrzeżone innymi zmysłami, (np. duża część granic litologicznych), nie będą istniały w świadomości turysty – chyba, że zostaną mu wyraźnie wskazane, a ranga obiektu zostanie podkreślona np. poprzez tablice informacyjne.

Umownym, ale powszechnie stosowanym podziałem, jest podział krajobrazu i wszystkich jego elementów na „przyrodnicze” i „kulturowe”. Jak zauważa M. Pietrzak (2006), rozróżnienie takie nie ma charakteru ontologicznego, a jedynie wskazuje, które elementy rozumianego holistycznie krajobrazu znajdują się w centrum zainteresowań badacza. Z punktu widzenia atrakcyjności krajobrazu i jego poszczególnych elementów dla turystyki podział na elementy kulturowe i przyrodnicze wydaje się mieć drugorzędne znaczenie. W oczach turysty cechami wyróżniającymi dany obiekt są jego rzeczywista bądź wykreowana wyrazistość i unikatowość (Ashworth, Goodall 1990). Cechy te kształtują się niezależnie od tego, czy dany obiekt powstał w wyniku procesów przyrodniczych, został stworzony przez człowieka, czy też jego siła przyciągania tkwi we wzajemnym dopełnianiu się obu wymienionych cech. Co więcej, rozpoznanie, które elementy krajobrazu są naturalne, a do powstania, których

przyczynił się człowiek, często nie leży w zakresie ani zainteresowań, ani możliwości przeciętnego turysty.

Rycina 1 przedstawia propozycję klasyfikacji granic na potrzeby badań nad turystyką, przy założeniu, że są to obiekty wyraziste (postrzegalne) dla turystów. Obiekty podzielono na dwie podstawowe grupy – granice widoczne i granice niewidoczne, ale odczuwalne. Te ostatnie podzielić można na obiektywne i subiektywne. Odczuwalność granicy obiektywnej jest zjawiskiem powtarzalnym, a jej istnienie można w większości przypadków wykazać za pomocą pomiarów – jak w przytoczonym wyżej przykładzie granicy masy chłodnego powietrza. Istnienie granic subiektywnych jest uwarunkowane psychicznie, a ich postrzeganie jest wyrazem indywidualnych przeżyć, doświadczeń życiowych i skojarzeń każdego turysty.

Ryc. 1. Klasyfikacja granic na potrzeby badań nad turystyką

Fig. 1. Classification of boundaries for the purpose of tourism research

W przypadku granic widocznych kluczowe, tak z teoretycznego, jak i użytkowego punktu widzenia, wydaje się zagadnienie powiązania granicy z innymi elementami krajobrazu. O „granicy krajobrazowej” można mówić wówczas, gdy jej istnienie i charakter jest zależne od zmienności komponentów, bądź też implikuje tę zmienność. W przypadku granic, których istnienie wynika z ustaleń formalnych, które, nawet jeśli są widoczne w terenie, nie mają wpływu na zróżnicowanie i zmienność układu komponentów krajobrazu, należałoby mówić o „granicach w krajobrazie”. Granicami krajobrazowymi posiadającymi znaczenie dla turystyki są wszelkie widoczne granice wynikające ze zróżnicowania komponentów, w szczególności rzeźby i pokrycia terenu. Wśród istotnych granic nie będących integralną częścią krajobrazu wskazać można charakterystyczne równoleżniki (równik, koła podbiegunowe) oraz granice administracyjne. W przypadku tych ostatnich długi okres odmiennego gospodarowania pod obu stronami granicy może doprowadzić do wtórnych zmian krajobrazu w miejscu podziału administracyjnego, a tym samym do przekształcenia granicy w „krajobrazową”.

Cechą decydującą o zróżnicowaniu granic krajobrazowych jest ich trwałość. Di Castri i Hansen (1992) dzielą zmiany czasowe granic krajobrazowych na zmiany postępowe, przebiegające według z góry założonego scenariusza i zmiany chaotyczne, będące efektem szeroko rozumianych zakłóceń. Ze względu na wymóg wyrazistości, dla turystyki szczególne znaczenia mają granice będące wyrazem zmian sezonowych (powtarzalnych i relatywnie krótkotrwałych) oraz występowanie granic powstałych w wyniku zmian chaotycznych. Zmiany sezonowe w zasadniczy sposób przyczyniają się do urozmaicenia

krajobrazu. Turysta, który poznał dany krajobraz latem, zimą odbiera go jako zupełnie nowe miejsce. Po opadach śniegu „znika” wiele granic użytkowania w krajobrazie rolniczym, na terenach leśnych bądź zakrzaczonych dużo wyraźniejsze stają się natomiast zmiany w rzeźbie. Ze zmianami wizualnymi wiążą się sezonowe zmiany dostępności terenu. Granice, które latem stanowią dla turystów trudną do pokonania barierę (np. granica obszaru podmokłego), zimą stają się przepuszczalne (np. dla turystów wędrujących na nartach przez zamrożone bagna). Znacząca z punktu widzenia turysty sezonowość zmian granic wyraża się nie tylko w skali roku, ale również dnia; przykładem takich obiektów mogą być granice zasięgu pływów, decydujące o dostępności wybrzeża, ale również o jego wyglądzie.

Szczególną rolę dla turystyki mogą mieć granice powstałe w wyniku zmian chaotycznych. Dotyczy to zarówno granic nowych, często tworzących się przed oczami turysty, jak i granic starszych, odzwierciedlających historyczne zmiany chaotyczne. W rejonach wulkanicznych zainteresowanie budzą zasięgi jeziorów lawy z poszczególnych erupcji. Chętnie oglądanymi granicami krajobrazowymi są też czoła lodowców, od których z hukiem odrywają się bloki lodu (np. lodowiec Perito Moreno, będący jedną z głównych atrakcji argentyńskiej Patagonii). Na podkreślenie zasługuje ścisły związek między zmianami chaotycznymi w krajobrazie a bezpieczeństwem turystów. Istotnym wyzwaniem dla organizatorów turystyki jest umożliwienie turystom obserwacji fenomenu przy jednoczesnej izolacji ich od skutków obserwowanego zjawiska. Szereg granic chaotycznych bądź też miejsc ich potencjalnego powstawania (np. lawiniska, nawisy śnieżne) może stanowić zagrożenie dla życia i zdrowia człowieka (Kulczyk, Lewandowski 2007).

Pojęcie trwałości granic jest trudne do jednoznacznego zdefiniowania, szczególnie w odniesieniu do tak zróżnicowanego, a jednocześnie efemerycznego zjawiska, jakim jest turystyka. Poprzez analogię do zmian sezonowych i chaotycznych można przyjąć, że granice trwale występują w danym miejscu i w niezminionej (relatywnie) formie przynajmniej przez kilka sezonów. Z turystycznego punktu widzenia dobrą miarą trwałości wydaje się niezmiennosc granicy przynajmniej przez jedno pokolenie, które włączy ją do swojej „pamięci zbiorowej”. Obiektem zainteresowania turystów bywają jednak często granice liczące nie kilka czy kilkadziesiąt, a setki milionów lat (np. granice struktur geologicznych).

Granice krajobrazowe trwale podzielić można na aktualne - pełniące swoją pierwotną rolę i historyczne, będące zapisem zmian krajobrazu z przeszłości. Przykładem granic krajobrazowych zachowujących swoją pierwotną funkcję, a jednocześnie istotnych dla turystyki, są wszelkiego rodzaju gwałtowne zmiany w rzeźbie – krawędzie głęboko wciętych dolin, granice powierzchni szczytowych i.t.p.. Czynnikiem przyciągającym turystów w tego typu miejsca są wysokie walory widokowe, a niekiedy również perspektywa uprawiania różnych form aktywności związanej z „przekraczaniem” granicy (np. base jumping, paralotniarstwo). Granicami znaczącymi tak dla funkcjonowania samego krajobrazu, jak i dla turystyki, są również wszelkie granice między lądem a wodą; w tym przypadku głównym czynnikiem decydującym o atrakcyjności granicy są przede wszystkim właściwości obiektów, które rozdziela (charakter plaży, temperatura wody itd.). Przykładem granicy krajobrazowej aktualnej, która sama w sobie jest atrakcją dla turystów, może być pło torfowcowe (torfowisko w strefie brzeżnej zbiornika dystroficznego) z jego oryginalną roślinnością.

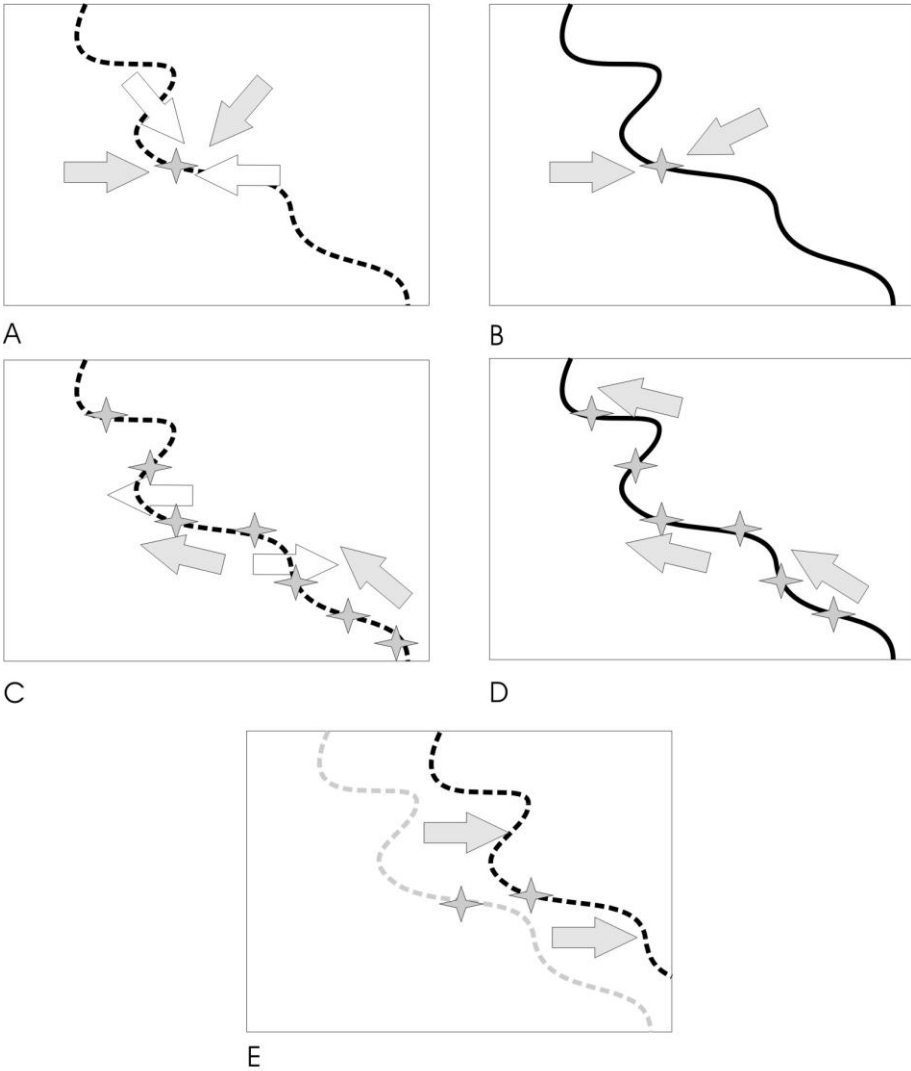
Granice krajobrazowe historyczne są zazwyczaj mniej wyraziste, ich czytelność może podnosić dodatkowa informacja dostępna dla turystów. Przykładami tego typu granic mogą być na przykład stare wały morenowe, bądź też granice administracyjne dziś już nie pełniące swojej pierwotnej roli, ale w

przeszłości funkcjonujące na tyle długo, aby doszło do zróżnicowania krajobrazowego rozdzielanych jednostek. Niewielka zazwyczaj wyrazistość tego typu granic sprawia, że nie zawsze są one interpretowane przez turystów jako obiekty liniowe. Czasami, mimo że rzeczywista granica ma znacząco większą długość, z punktu widzenia turysty sprowadza się ona do „ucztylnionego”, opisanego i wyraźnie oznakowanego fragmentu. Przykładem takiej sytuacji mogą być granica zasięgu lodowca w dolinie Kościeliskiej, czytelna bardziej dzięki krzyżowi ustawionemu z inicjatywy Wincentego Pola, niż dzięki zmianie charakteru podłoża. Również zachodnia granica Cesarstwa Rosyjskiego zaznacza się wprawdzie na długim odcinku w zmianach użytkowania ziemi, ale z punktu widzenia turysty ogranicza się do rekonstrukcji rogatek w Pyzdrach (woj. wielkopolskie).

Wśród granic w krajobrazie, wyróżniających się jako elementy liniowe, ale nie związanych ze zmianą cech komponentów krajobrazowych, można wyróżnić dwie zasadnicze grupy: granice związane ze zmianą funkcji rozdzielanych obszarów (nazywane dalej funkcjonalnymi) oraz granice związane ze zmianą znaczenia rozdzielanych obszarów, nazywane dalej „wykreowanymi”. Do granic funkcjonalnych zaliczyć można te spośród granic administracyjnych, które funkcjonują zbyt krótko bądź też funkcjonowały zbyt dawno, aby doszło do zróżnicowania krajobrazowego graniczących ze sobą obszarów. Przykładem granicy aktualnej tego typu może być południowa granica województwa mazowieckiego (istniejąca od 1999 r.), zaś granicy historycznej – rzymski Limes (późniejsze zmiany unicestwiły pierwotne relacji granicy z krajobrazem, przez jaki przebiega). Przykładem granic „wykreowanych”, nie pełniących konkretnej funkcji, ale mających dla człowieka (a co za tym idzie, dla turysty) znaczenie, mogą być granice astronomiczne – równik, zwrotniki i koła podbiegunowe, jak również wszelkiego rodzaju „krańce świata” czy granice kontynentów. Należy tu podkreślić, że jakkolwiek na mapach tego typu granice obrazowane są jako linie, to w praktyce ich atrakcyjność ogranicza się do miejsc oznakowanych – zazwyczaj nie są to nawet linearne fragmenty, ale raczej obiekty punktowe.

Funkcjonowanie granic jako elementu systemu turystycznego

Wszelkie procesy i elementy związane z turystyką tworzą skomplikowany system o nie do końca rozpoznanych zależnościach (Saarinen 2006, Priebrażenskiej 1975). Na potrzeby niniejszego artykułu ograniczono się do analizy małego wycinka całego systemu turystycznego, na który składają się: granica, atrakcje, rozumiane jako materialne bądź niematerialne elementy przyciągające turystów i ruch turystyczny. Jeżeli atrakcją turystyczną jest granica sama w sobie, ruch turystyczny będzie miał tendencję do kierowania się ku granicy. Atrakcyjność jest wprost proporcjonalna do wyjątkowości miejsca – większość przybywających do Ekwadoru turystów fotografuje się pod pomnikiem równika. Granica jest w tym przypadku głównym receptorem ruchu turystycznego. Zależnie od jej przepuszczalności, warunkowanej czynnikami naturalnymi, społecznymi i formalnymi, Granica może być miejscem docelowym (ryc. 2A) bądź też tranzytowym na trasie turysty (ryc. 2B). Aczkolwiek granice przyciągające turystów zazwyczaj są jednocześnie przepuszczalne, to niekiedy właśnie niemożność przekroczenia granicy przyciąga turystów. W fińskiej i norweskiej Laponii popularne są wycieczki „na granicę”, w trakcie, których uczestnicy mają szansę rzucić z daleka okiem na teren Rosji. Jeżeli atrakcyjność granicy nie ogranicza się do jednego bądź kilku nie powiązanych ze sobą punktów, wówczas granica może działać jako szlak dla ruchu turystycznego, innymi słowy – pełnić funkcję przewodzącą (ryc. 2C, 2D). Jeżeli granica jest jednocześnie barierą, ruch turystyczny będzie

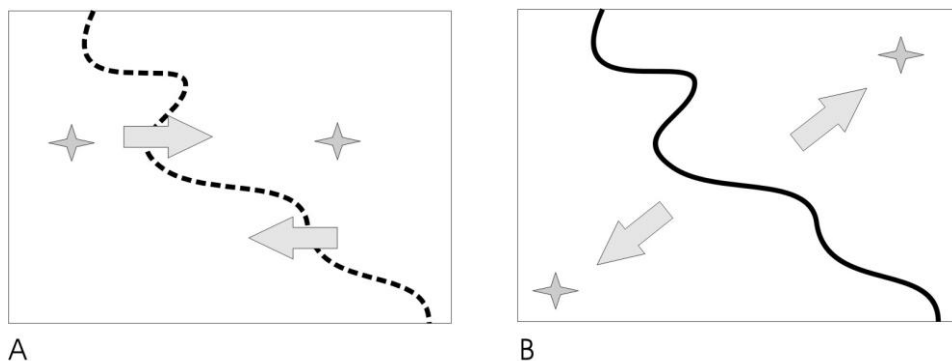
Ryc. 2. Granice będące atrakcjami turystycznymi. A - skupiająca, przepuszczalna, B - skupiająca, nieprzepuszczalna, C - przewodząca, przepuszczalna, C - przewodząca, nieprzepuszczalna, D - przemieszczana. **Fig. 2.** Boundaries as tourist attractions A - concentrating, permeable, B - concentrating, impermeable, C - transmitting, permeable, D - transmitting, impermeable, C - moving

ukierunkowany wzdłuż granicy, z jednej bądź też po obu jej stronach. Przykładem tego typu granicy był jeszcze kilka lat temu główny grzbiet Beskidów; szlaki turystyczne polski i słowackie biegły równoległe do granicy państwowej, ale jej swobodne przekraczanie było niemożliwe. Jeżeli granica jest przepuszczalna, wówczas turyści mogą swobodnie przemieszczać się nie tylko wzdłuż granicy, ale również w poprzek niej. Przykładem tego typu obiektu może być liczący 550 km odcinek Limesu rzymskiego w dzisiejszych Niemczech, pomiędzy dolinami Renu a Dunaju. (wpisany na Listę

Światowego Dziedzictwa UNESCO). Dawna granica cesarstwa rzymskiego przyciąga turystów zrekonstruowanymi kasztelami i strażnicami, skansenami archeologicznymi, muzeami oraz wieloma imprezami plenerowymi odwołującymi się do kultury rzymskiej. Również takie elementy zagospodarowania turystycznego, jak baza noclegowa czy gastronomiczna, wystrojem i nazewnictwem odwołują się do historycznej granicy. Położone na krańcach szlaku miasta Bad Hönningen i Regensburg łączy liczący 900 km szlak rowerowy, którego osią jest Limes.

Rosnąca presja turystyczna może w pewnych przypadkach doprowadzić do przemieszczenia granicy postrzeganej jako atrakcja turystyczna (Ryc. 2E). Dotyczy to zwłaszcza granic wykreowanych, w szczególności tych typu „koniec świata”. Dobrym przykładem jest tu argentyńskie miasto Ushuaia, przyciągające turystów jako „koniec świata”. Od kilku lat, w związku z dynamicznie rosnącą liczbą rejsów antarktycznych, wyruszających z Ushuaia w stronę siódmego kontynentu, slogan reklamujący miasto przekształcono na „koniec świata, początek wszystkiego”.

Jeżeli granica nie jest atrakcją sama w sobie, ale oddziela dwa atrakcyjne obszary i jest przepuszczalna, wówczas jej podstawową funkcją będzie filtrowanie ruchu turystycznego. W przypadku granic administracyjnych przepuszczalność granicy może zależeć od wymagań formalnych bądź tempa pracy służb granicznych. W przypadku granic przyrodniczych natężenie ruchu tranzytowego przez granicę zależy często od wyposażenia i umiejętności samych turystów (np. warunkiem zanurkowania w morzu jest umiejętność pływania). Przepuszczalność granic może być również warunkowana czynnikami kulturowymi (np. zakaz wstępu kobiet na górę Atos). Zależnie od tego, czy atrakcje turystyczne zlokalizowane są po jednej, czy też po obu stronach granicy, ruch przez granicę może mieć zmienne natężenie i kierunek (Ryc. 3A). Jeżeli granica ze względów praktycznych czy formalnych jest mało bądź wcale przepuszczalna dla ruchu turystycznego, a jednocześnie nie stanowi waloru turystycznego sama w sobie, ruch turystyczny będzie ją omijał, koncentrując się w rejonach o większej atrakcyjności i lepszej dostępności (ryc. 3B). Istnienie tego typu granicy obniża atrakcyjność turystyczną strefy przygranicznej.

Ryc. 3. Granice nieatrakcyjne dla turystyki; A - przepuszczalna, B - nieprzepuszczalna.
Fig. 3. Boundaries non attractive for tourism; A – permeable, B – impermeable

Podsumowanie

W krajobrazie istnieje ogromna różnorodność granic o różnej genezie. Właśnie ta wewnętrzna dywersyfikacja, tak pod względem obiektywnych właściwości, jak i znaczeniowym czyni granice obiektami atrakcyjnymi w oczach turysty, poszukującego wciąż nowych wrażeń. Warunkiem decydującym o potencjalnej atrakcyjności turystycznej granicy jest jej wyrazistość, do której podniesienia może się w znaczącym stopniu przyczynić odpowiednie zagospodarowanie. Rozważając możliwość spopularyzowania granicy jako atrakcji turystycznej, należy brać pod uwagę takie czynniki, jak jej relacje z krajobrazem jako całością, aktualna funkcja, zmiany w czasie, w końcu dostępność i przepuszczalność.

Występowanie w krajobrazie elementów liniowych, w tym różnego typu granic, jest znaczącym walorem dla turystyki aktywnej. Granice mogą stanowić bazę dla tworzenia różnego rodzaju szlaków turystycznych, zarówno prostych – typowych tras przejścia czy przejazdu, jak i kompleksowych produktów turystycznych o znacznie szerszym, aniżeli sama strefa granicy, zasięgu oddziaływania. Oddziaływanie to będzie większe, jeżeli granica będzie przepuszczalna.

Literatura

- Caccommo J.L.. (red.), 2007, *Tourisme et frontières*. l'Harmattan, Paris
- Christaller W., 1964. Some considerations of tourism location in Europe: the peripheral regions – underdeveloped countries – recreation areas, *Papers, Regional Science Association*, 12, 2, s. 95 – 105
- Farina A., Belgrano A., 2004, The eco-field: a new paradigm for landscape ecology, *Ecological Research*, 19, 1, s. 107 – 110
- Forman R.T.T., 1995, *Land Mosaics: The Ecology of Landscapes and Regions*, Cambridge University Press, Cambridge
- Ashworth G., Goodall B., 1990, *Marketing tourism places*, Routledge
- Hansen A.J., di Castri F. (red.), 1992, *Landscape boundaries*, *Ecological Studies* 92, Springer-Verlag, New York
- Kowalczyk A., Kulczyk S., 2008, Cztery kamienie węgielne geografii turystyki, *Turyzm* 18, 1, s. 7 – 25
- Krzyszowska-Kostrowicka A., 1997, *Geoekologia turystyki i wypoczynku*, PWN, Warszawa
- Kulczyk S., 2006. Caracterización de los límites naturales: un caso del área de Chroberz, [w:] *Revista Electronic@ de Medioambiente UCM*, 2, IUCA, s. 104 – 119
- Kulczyk S., Lewandowski W., 2007, O znaczeniu granic krajobrazowych dla turystyki, [w:] Ostaszewska K. et. al. (red.), *Znaczenie badań krajobrazowych dla zrównoważonego rozwoju*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 667 – 675
- MacCannell D., 2002, *Turysta. Nowa teoria klasy próżniaczej*, MUZA SA, Warszawa
- Müller D.K., Jansson B., 2007, *Tourism in Peripheries. Perspectives from the Far North and South*, CAB International

- Pietrzak M., 2006. Krajobraz – między naturą a kulturą (czy istnieją krajobrazy kulturowe?), [w:] Wołoszyn W. (red.), Krajobraz kulturowy – cechy – walory – ochrona, Problemy Ekologii Krajobrazu, XVIII, s. 115 – 118
- Prieobrażenskij W.S. (red.), 1975. Teoreticzeskije osnovy riekreacynnoj gieografii, Nauka, Moskwa
- Saarinen J., 2006, Traditions of Sustainability in Tourism Studies, Annals of Tourism Research, 33, 4, s. 1121 – 1140
- Widacki W., 1981. Klasyfikacja granic geokompleksów, Zesz. Nauk. UJ, Pr. Geogr. 52, s. 19 – 26